

SO'Z TURKUMLARIDA JUFT SO'ZLARNING NAMOYON BO'LISHI

Tangriyeva Umida Allaberganovna

*Urganch davlat universiteti akademik litseyining
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi*

Kalit so'zlar: ikki komponentli so'zlar, yaqin ma'noli so'zlar, zid ma'noli so'zlar, kompozitsiya, morfologik yozuv, juft so'zlar.

Juft so'zlar barcha mustaqil so'z turkumlari doirasida kuzatiladi. Ular otda, sifatda, sonda, olmoshda, ravishda va fe'lda mavjud.

Predmetlarning nomini, belgi-xususiyatlarini, miqdorini, harakat-holatini ifodalovchi so'zlar orasida juft holda qo'llanadiganlari ancha-muncha. Shuning uchun ular haqida alohida ma'lumot va bilim to'plangan.

Litseyda juft so'zlarni o'rganishga alohida ahamiyat qaratiladi. Bu mavzuni o'rganishda asosiy vazifalar: juft so'zlar haqida dastlab egallangan tushunchalarni yanada shakllantirish va rivojlantirish, o'quvchilar nutqini juft so'zlar bilan boyitish hamda og'zaki va yozma nutqda juft so'zlardan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini o'stirish, o'quvchilarning aqliy faoliyatini rivojlantirish, grammatik mavzu bilan bog'liq holda ayrim imloviy qoidalarni o'zlashtirish hisoblanadi. Bu vazifalar bir-biri bilan bog'liq holda hal etiladi.

Juft so'zlarning lingvistik xususiyatlari xiyla murakkab. Shuning uchun boshlang'ich sinf o'quvchilari faqat uning muhim nazariyalari bilan tanishtiriladi. Material tanlashda shu materialning nutq va imloga oid vazifalarini hal qilishda qanchalik zarurligi hisobga olinadi.

Juft so'zlarning xususiyatlari, asosan, quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Juft so'zlar har doim ikki komponent (ya'ni ikki so'z)dan tashkil topadi va har ikkala komponent bir so'z turkumidan iborat bo'ladi: *baxt-saodat* va *ota-ona* – ot bo'lsa; *aytdi-qo'ydi* – fe'l, *erta-kech* – ravishdir.

2. Bir turkumga oid har qanday so'z juftlashavermaydi. So'zlarning juft shakl hosil qilish-qilmasligida ularning ma'no munosabati muhim rol o'ynaydi:

a) sinonimlar juft shakl hosil qiladi. Ma'nodosh (sinonim) so'zlar deganda, bir umumiy ma'noni ifodalovchi ikki va undan ortiq so'zlar qatori tushuniladi. Masalan, *bahs-munozara*, *ahil-inoq*, *asta-sekin*, *sarson-sargardon* singari juft so'zlar shakli har xil, ammo ma'nosi bir xil bo'lgan o'zaro yaqin ma'noli so'zlardan tashkil topgan.

b) antonimlar juft shakl hosil qiladi. Zid ma'noli so'zlar (antonimlar) deganda, shakli har xil, ma'nosi har xil va ayni paytda, ma'nosi o'zaro qarama-qarshi bo'lgan so'zlar tushuniladi. Masalan, *issiq-sovuq*, *yaxshi-yomon*, *oq-qora*, *yosh-qari*, *uzoq-yaqin* kabi.

Zid ma'noli so'zlar birgalikda qo'llanib, yangi so'z hosil qila oladi. Aytaylik, *yosh-qari* juftligi – *bari*, *hamma* ma'nosini anglatrsa, *achchiq-chuchuk* – *salat*, *ovqat turi*; *uzoq-yaqindan* – *hamma yoqdan* ma'nolarini ifodalay oladi.

Antonimlar ma'no jihatidan bir-birini talab qiladigan juftlikdan iborat, ya'ni antonimik juftlikdan biri aytilsa, ikkinchisi darhol miyaga keladi: yer-osmon, yaxshi-yomon, kuntun kabi va h.k.

c) biror turga, to'daga oid (umumiyligi bo'lgan) narsalarni bildiruvchi so'zlar juft shakl hosil qiladi. Bular uyadosh so'zlar hisoblanadi. Uyadosh so'zlar deganda, bir mazmuniy guruhga mansub bo'lgan so'zlar tushuniladi. Masalan: *qo'y-qo'zi*, *sigir-buzoq* singari juft so'zlar o'zaro uyadoshligi bilan ham e'tiborni tortadi. Ular chorvachilik mazmuniy guruhiga mansub hisoblanadi.

3. Juft so'zlarning komponentlari mustaqil ma'noli so'zlar bo'lishi shart. Agar juftlashayotgan komponentlardan biri yoki har ikkisi leksik ma'noga ega bo'lmasa, juft so'z hisoblanmaydi, balki takror so'z sanaladi.

Ikkala komponenti mustaqil ma'noli bo'lgan juft formada jamlik, umumlashtirish ifodalanadi: *yor-do'st*, *tozon-tovoq*, *yaxshi-yomon*, *yosh-qari*, *idish-tovoq* kabi.

Bir komponenti mustaqil qo'llanmaydigan so'zlar juft so'z hisoblanmaydi. Chunki ularda ikki hodisani ko'rish mumkin:

a) ikkala komponenti aslida mustaqil ma'noli bo'lib, hozirda komponentlaridan biri mustaqil ma'nosini yo'qotgan bo'ladi. Bunday juftliklar umumlashtirish ma'nosini ifodalaydi va ma'noni kuchaytiradi. Ular juftlik hosil qilsa-da, takror so'z hisoblanadi: *bog`-rog`*, *temir- tersak*, *to's-to'polon* kabi.

b) ikkinchi komponenti birinchi komponentining fonetik o'zgarishidan iborat bo'lgan juftliklar ham juft so'z emas, takror so'zlardir: *chala-chulpa*, *mayda-chuyda*, *kalta-kulta*, *osh-posh*, *non-pon*, *qora-qura*, *avrab-savrab* kabi.

Juftliklarning bu turi hamma vaqt jamlik, umumlashtirish ma'nosini ifodalaydi. Mustaqil qo'llanadigan komponent o'z ma'nosida qo'llanmasa, yangi ma'no ifodalashi (yangi so'z hosil bo'lishi) mumkin. Lekin bunday so'zlar ham sanoqli darajada: *mayda-chuyda* (ba'zi arzimasa narsalar), *ora-sira* (ba'zan degani) kabi.

c) ikkala komponenti mustaqil ma'noga ega bo'lmagan juftliklar ham takror so'zlar bo'lib, ular juda ko'p emas: *g`idi-bidi*, *o'lda-jo'lda*, *alpong-talpong*, *adi-badi*, *ikir-chikir*, *azza-bazza*, *apil-tapil*, *alang-jalang*, *aji-buji*, *apoq-chapoq*, *imi-jimida*, *lash-lush* va b. Bunday juftliklarda leksik ma'no bilan birga, umumlashtirish, jamlik ma'nosining ifodalanishi ham seziladi.

4. Juft shakllarda komponentlarning o'rni (birinchi yoki ikkinchi o'rinda qo'llanishi, asosan, qat'iy bo'ladi. Masalan, *qarindosh-urug`*, *oshna-og`ayni*, *salom-alik*, *yaxshi-yomon*, *katta-kichik*, *besh-o`nta* kabi juft so'zlar komponentlarining o'rnini almashtirib bo'lmaydi. Ba'zi juft so'zlar komponentlarining o'rnini almashtirib qo'llash mumkin: *eson-omon* — *omon-eson*, *yozin-qishin* — *qishin-yozin*, *sekin-asta* — *asta-sekin* kabi.

Sababi shundaki, juft soʻz komponentlarining tartiblanishida maʼlum qonuniyatlar bor:

1. Hajm, yosh jihatdan kattasini, vazifasiga (mavqeyiga) koʻra asosiyrogʻi, ahamiyatlirogʻini bildiruvchi soʻz oldin (birinchi komponent sifatida) qoʻllanadi: *ota-bola, aka-uka, opa-singil, xotin-qiz, nevara-chevara, sigir-buzoq, qoʻy-qoʻzi, koʻrpa-yosti, qozon-tovoq, tovoq-qoshiq, togʻ-tosh, katta-kichik, uzun-qisqa*.

2. Maʼnosi kengroq boʻlgan (umumiyroq tushunchani ifodalaydigan) soʻz ikkinchi oʻrinda keladi: *ot-ulov, xat-xabar, beva-bechora, soya-salqin*.

3. Juft shaklni hosil qiluvchi soʻzlardan biri ikkinchisiga nisbatan maʼnoni kuchli oʻttenka bilan ifodalaydi. Ana shunday xususiyatga ega boʻlgan soʻz juft shaklning ikkinchi komponenti boʻlib qoʻllanadi: *yakka-yagona, tosh-metin, kambagʻal-qashshoq, dod-faryod, chang-toʻzon*.

4. Baʼzi juft soʻz komponentlarining tartiblanishi ular ifodalaydigan harakat-holat, vaqt, miqdor va shu kabilarning qonuniy ketma-ketligi bilan bogʻliq boʻladi: *salom-alik, savol-javob, erta-indin, besh-olti* kabilar. Alik salomdan, javob savoldan, indin ertadan, olti beshdan keyin boʻladi. Shu sababli yuqoridagi kabi juft soʻzlarda *alik, javob, indin, olti* soʻzlari ikkinchi oʻrinda qoʻllanadi.

Baxtiyor Mengliyevning “Oʻzbek tilidan universal qoʻllanma” kitobida juft soʻzlarning oxirgi boʻgʻiniga urgʻu tushishi qayd qilinadi: Masalan: *ota-oná, aka-uká, yaxshi-yomón, baland-pást, asta-sekín*.

1995-yil 24-avgustda qabul qilingan “Oʻzbek tilining imlo qoidalari”da juft soʻzlar morfologik yozuv prinsipiga koʻra yozilishi qayd etilgan. Chunki bular qoidaga koʻra ajratib, chiziqcha bilan yoziladi. Masalan: *ota-ona, aka-uka, togʻ-tosh, yaxshi-yomon*. Agar juft soʻzlar orasida *-u, -yu* yuklamasi kelsa, bu yuklama oldingi qismdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi va juft soʻzlar orasida chiziqcha qoʻyilmaydi. Masalan: *togʻ-u tosh, aka-yu uka, yaxshi-yu yomon, ota-yu ona*.

Juft soʻzlarning grammatik maʼnolari:

n koʻplik: *aka-uka*;

n jamlash, umumlashirish: *qozon-tovoq, qovun-tarvuz*;

n davomiylik: *kecha-kunduz, tun-kun*.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Abdurrahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov, Doniyorov X. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – T.: “Oʻqituvchi”, 1980.
2. Olimov M. Risolai sarf yoki anʼanaviy morfologiya. – T.: “FAN”, 2003.
3. Mengliyev B., Xoliyorov Oʻ. Oʻzbek tilidan universal qoʻllanma. – T.: “FAN”, 2008.
4. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Morfologiya, leksikologiya. Qoʻllanma. – T.: Oʻqituvchi, 1965.
5. Safarova R., Musayev U. va b. Oʻzbekiston Respublikasida umumiy oʻrta taʼlim strategiyasi muammolari va taʼlim mazmunining yangi modellari, ularni tatbiq etish yoʻllari. – T.: Fan, 2005.